

МАКЕДОНСКА АКАДЕМИЈА НА НАУКИТЕ И УМЕТНОСТИТЕ

**1.100-ГОДИШНИНА ОД УПОКОЈУВАЊЕТО
НА СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ**

МЕЃУНАРОДЕН НАУЧЕН СОБИР

МИЛЕНИУМСКОТО ЗРАЧЕЊЕ НА СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ

СКОПЈЕ, 28 – 29 ОКТОМВРИ 2016 ГОДИНА

Скопје 2017

ОРГАНИЗАЦИСКИ ОДБОР

Претседател

акад. Блаже Ристовски

Членови

акад. Таки Фити

акад. Цветан Грозданов

акад. Георги Старделов

акад. Владо Камбовски

акад. Ѓорги Поп-Атанасов

акад. Нада Поп-Јорданова

Секретар

д-р Сашо Цветковски

Уредник

акад. Блаже Ристовски

*Трудовите објавени во овој зборник се презентирани
на Меѓународниот научен собир „Милениумското зрачење на св. Климент Охридски“,
одржан на 28 и 29 октомври 2016 година во Македонската академија на науките и уметностите.*

Печатењето на овој зборник е поддржано со средства од програмата на УНЕСКО.

СОДРЖИНА

Поздравни обраќања

Таки Фити,
претседател на МАНУ 7

Ѓорѓе Иванов,
претседател на Република Македонија..... 9

Блаже Ристовски
претседател на Организацискиот одбор 11

Епохата на св. Климент

Георги Старделов
На ѝочейќокој би зборој 13

Блаже Ристовски
Имејќо на јазикој и ѝисмојќо на св. Климентј и ејќнонимојќ на Словенијќе 17

Цветан Грозданов
Прилози за ѝознавањќо на средновековнајќа умејќносј во Охрид 25

Книжевност, јазик и литература

Ѓорги Поп-Атанасов
Св. Климентј Охридски, Moravia Magna и Slavia orthodoxa..... 31

Зденка Рибарова
Климентјовијќе ѝтрадицијќи во јазикој на ѝлексијовијќе со македонска редакцијќа 39

Емилија Црвенковска
За една можна реконсијрукцијќа на „корјусојќ на Климентј“ 51

Сергејќс Ју. Темчин
Писал ли Климент Охридскијќ обцијќе службы 63

Мария Ѓовчева
Архаични черти и иновацијќи в езика на октоиљховите канони на св. Климент Охридски 69

Вера Стојчевска-Антиќ
Охридскиојќ кружесен ценјќар на ракојќисно наследсјќво 87

Димитар Пандев
Книжевнојќо дело на светијќи Климентј Охридски во конјќексјќи на развојојќ на новијќе книжевни јазичи и лијќерајќури 95

Добрила Миловска <i>Археографски преглед на преписите на Преспаното житие на свети Кирил Филозоф</i>	107
Красимира Илиевска <i>Во слава на првоучиелите</i>	117
Илија Велев <i>Химнографските состави за свети Климент Охридски во богослужбената и книжевната традиција</i>	123
Лидјана Макаријоска <i>Архировиот период и неговото место меѓу ракописите од Охридската книжевна школа</i>	139
Маја Јакимовска-Тошиќ <i>Климентовите книжевни состави посветени на првоучиелите свети Кирил и Методиј</i>	153
Валентина Миронска-Христовска <i>Климентовата традиција во македонскиот XIX век</i>	165
Историја	
Александар Атанасовски <i>Свети Климент Охридски и европската димензија на неговото дело</i>	179
Peter Ivanič and Martin Hetényi <i>Святой Климент Охридский в контексте современной словацкой историографии</i>	189
Бобан Петровски <i>Светиклиментовата словенска епископија VS ш.н. Преславска цивилизација</i>	201
Тони Филипоски <i>27 јули (9 август) 916 година: датум на ујокојување или на погребување на св. Климент Охридски</i>	213
Стојко Стојков <i>Свети Климент: од епископ Словенска до епископ Водуарија. Трансформација во разбирањето на катедрите Словени и Бугари во византиските извори</i>	219
Драган Галевски <i>Некои забелешки за дејноста на свети Климент Охридски во Македонија</i>	239
Eli Lučeska <i>In search for the remains of st. Clement of Ohrid</i>	247

Михајло Георгиевски <i>Македонскиџе кодики како оґледало на хрисијанскојџо даријелсјиво, со јџосебен осврјџ на сјџрушката кодика, т.е. лејџојиснајџа кнџга на црквата Св. Ѓорґи во Сјџруґа, 1835–1917 .....</i>	257
Васил Ѓоргиев-Ликин <i>Свејџи Клименјџ Охридски и кирилемејџодиевската јџрадиција на јџочвата на Сјџрумица и Сјџрумичко (јџроникнување и конјџинуијетџ) .....</i>	263
Теологија	
Ратомир Грозданоски <i>Библскојџо име на свејџи Клименјџ Охридски .....</i>	279
Ѓоко Ѓоргиевски <i>Библскојџо ґледишјџе за јџравдајџа и јџраведносјџа во делајџа на свејџи Клименјџ Охридски .....</i>	299
Ацо Гиревски <i>Омилијџичко-јџракијџични белешки во однос на словајџа и јџоукијџе на свејџи Клименјџ Охридски .....</i>	309
Виктор Недески <i>Божџословскијџе сјџорови и сјџрадањетџо на свејџи Клименјџ Охридски и неговијџе сојџрудници во Моравија.....</i>	321
Археологија и историја на уметноста	
Елица Манева <i>Рефлекси од јџросвејџијџелската мисја на свејџи Клименјџ во Скојско .....</i>	329
Бранислав Ристевски <i>Делџојџо на свејџи Клименјџ Охридски и монашкајџа населба од доцниојџ IX и јџочетџокојџ на X век до срединајџа на XV век на локалџијетџојџ Свејџо Преображение кај селојџо Зрзе</i>	341
Игор Толевски и Антонио Јакимовски <i>Глаґолички букви врежани на средновековни ґрњиња од Скујџи .....</i>	353
Сашо Цветковски <i>Портретџијџе на свејџи Клименјџ Охридски во делајџа на дебарско-мијачкијџе зоґрафи</i>	363
Елизабета Касапова <i>Доґрабџијџе на Свејџиклименјџовата црква на Плаошник како одґвор на современијџе јџекови во доцновизантијџската архџијектџура .....</i>	379
Ангелина Поповска <i>Презентација и сјџил на рејџуш на иконајџа на свејџи Клименјџ од охридската збирка икони .....</i>	387

Игор ТОЛЕВСКИ
Антонио ЈАКИМОВСКИ

ГЛАГОЛИЧКИ БУКВИ ВРЕЖАНИ НА СРЕДНОВЕКОВНИ ГРНИЊА ОД СКУПИ

Во рамките на проектот за целосно археолошко ископување и истражување на римскиот тлеатар во Скупи (2013–2016) се открија дваесетина делумно и целосно зачувани основи на средновековни куќи кои припаѓале на малата средновековна населба која била додигната во рамките на тлеатарот и во непосредната околина. Низ слоевите на средновековната населба се открија голем број наоди изработувани од живолински коски, метал, керамика како и неколку сребрени и бронзени монети кои датираат од периодот на крајот на втората половина на IX и X век.

Од керамичката производња на средновековни садови се извојуваат два фрагменти од грнџа откриени во просторот на населбата (средновековна куќа I и конструкција 4-йечка, локална фурна). На надворешната страна од сатовите, пред да бидат исечени, во меката глина биле врежани букви од првата словенска азбука – глаголицата.*

Клучни зборови: Скупи, римски тлеатар, средновековна населба, фрагменти од грнџа, глаголица.

Скопската Котлина до средината на минатиот век изобилувала со голем број водени површини составени од мали езера, заезерени води и мочурливи површини создавани при поплавите и излевањето на водата од недоволно регулираните корита на реките и одводните канали, како и покачувањето на нивото на подземните води во рамниот дел на Скопското Поле.¹ Наспроти нив се издигнуваат ниските и благи возвишенија и тераси

*Во оваа пригода би сакале да се заблагодариме за соработката и поддршката на отец проф. Јован Таковски, Православен богословски факултет „Св. Климент Охридски“ – Скопје; академик Горѓи Поп-Атанасов, Македонска академија на науките и уметностите; проф. д-р Елица Манева, Филозофски факултет – Скопје, проф. д-р Бобан Петровски, Филозофски факултет – Скопје; како и проф. д-р Алексеи Мстиславович Пентковски, Московска духовна академија; исто така, благодарност до м-р Љубинка Цидрова, Археолошки музеј на Македонија; и Градски музеј – Скопје, кој е задолжен за депонирање и чување на археолошкиот материјал од Скупи.

¹ Пред големите зафати во минатиот век за создавање плодно земјиште, во Скопската Котлина биле исупени двете езерца – Катлановско Езеро и Арачиновско Езеро, како и голем број бари (шамаци) и мочурливи заезерени површини. За тоа во рамниот дел на котлината биле прокопани одводни канали (некои

настанати во текот на долгиот период на стагнација на неогенското Скопско Езеро,² коишто биле погодна почва за населување уште во периодот на неолитот³ и понатаму низ долгата историја на овој регион.⁴

Во раното средновековие, односно во периодот кон крајот од VI, VII и VIII век, интересот за создавање нови населби особено се насочува во близината на овие водени површини. Но и околината на старите и разурнати антички градови, кои изобилувале со градежен материјал (земја, дрва, камења, градежни тули и тегули).

Со гаснењето на последната искра надеж доаѓа период во кој цивилизациските текови како да ќе започнат одново. Разурнатата метропола на провинцијата Дарданија, Скупи, живурка единствено потпомогната од нејзините преостанати жители христијани, како и еден дел од новодојдените, кои со себе го донеле новиот мултикултурен степски елемент на живеење, истакнувајќи ја примарната улога на селското стопанисување и натуралната трговија.

Во Скопската Котлина со археолошките истражувања и ископувања се открија наоди кои го потврдуваат егзистирањето на неколку населби и некрополи во кои доминираат паганските и христијански словенски белези. На археолошките локалитети: Клучка кај Хиподром, откриени се керамички садови кои потекнуваат од VII–VIII век,⁵ Скопската тврдина – Кале, каде што преку недоволниот број откриени керамички садови е датиран слојот кај североисточната кула во IX–X век,⁶ Скупи, на неколку позиции се откриени наоди што потекнуваат од крајот на VI и почетокот на VII, а животот во континуитет ќе продолжи да трае сè до XI и XII век,⁷ Давина – Маркова Кула е

од нив потекнуваат од отоманскиот период) што ги собирале водите и ги спроведувале кон реката Вардар. За овие езерца пишувале: Ј. Хаџи-Василевиќ, *Скојље и нејова околина*, Београд 1930, 14-15; П. С. Јовановиќ, *Релеф Скојске котлине*, Скопска котлина I, Гласник Скопског научног друштва, Књига X св. 4, Скопље 1931, 93; П. Скок, *Из џиономастичке Јужне Србије (II Скојска котлина)*, Гласник Скопског научног друштва, Књига XV-XVI, св. 9-10, Скопље 1936, 103; Ј. Ф. Трифуноски, *Сеоска насеља Скојског Поља (Антропогеографска истражувања)*, Београд 1955, 11-13; М. Naumovski, *Značaj revitalijacije Katlanovskog blata (kod Skopja) za ihtiofaunu rijeke Vardar*, Ribarstvo Jugoslavije, Vol. 42, № 2-3, Zagreb 1987, 13-15; А. Крстева, *Народнајна носија од Скојска Блајија*, Музеј на Град Скопје, Скопје 1998, 5.

² Скопската Котлина и поголем дел од Балканот биле исполнети со водите на старото Егејско Езеро на кое му се припишува неогенска старост (пред 14 милиони години). Со трансгресиските процесии на ова езеро се создале услови за формирање поголем број расчленети затворени басени, во кои припаѓа и Скопскот. Езерската фаза во Скопската Котлина започнала во текот на средниот миоцен (пред 12 милиони години), потврдено врз основа на езерските седименти пронајдени кај селото Нерези на северната падина на планината Водно и над селото Долно Соње на јужната страна од Водно, В. С. Радовановиќ, *Географске основе Јужне Србије*, Скопље 1937, 97.

³ В. Санев, *Младо камено време*, Археолошка карта на Република Македонија, том I, Македонска академија на науките и уметностите, Скопје 1994, 28.

⁴ И. Микулчиќ, *Старо Скојје со околните џвердини*, Македонска книга, Скопје 1982, 9.

⁵ Б. Ристески, *Средновековна керамика од Скојско*, Македонско наследство, година VIII, број 21, Македонска цивилизација, Скопје 2004, 50-52.

⁶ И. Микулчиќ, 1982, 121, Сл. 68.

⁷ М. Гарашанин, Д. Корачевиќ, *Базиликаата II во Скупи*, Macedoniae Acta Archaeologica 5, Archaeologia Jugoslavica, Археолошко друштво на СР Македонија – Прилеп, Прилеп 1979, 36, 39, Сл. 2; Б. Бабиќ, *Денешните џвердини на Република Македонија и Република Албанија во VII–VIII век*, Цивилизации на почвата на Македонија – прилози за истражувањето на историјата на културата на почвата на Македонија, Книга 2, Македонска академија на науките и уметностите, Скопје 1995, 153, 158; Д. Корачевиќ, *Скупи градока џверинија*, Музеј на Град Скопје, Скопје 2002, 165-170, Сл. 118, Т. 10, 11; Б. Ристески, *Рано-средновековни наоди од Скупи*, Македонско наследство, број 19, година VI, Македонска цивилизација, Скопје 2002, 71-81; М. Ончевска-Тодоровска, *Занаетчиството и применетијата уметност во доцнајта*

археолошки локалитет од каде што потекнуваат неколку бронзени токи од раниот VII век и амулетот изработен од еленови рогови (парошки), кој е датиран најдоцна до преминот на IX во X век,⁸ Марково Крувче, средновековен град Чрпче во кој се откриени накит од злато и бронза датирани во полниот VII век,⁹ Градиште село Таор,¹⁰ со наоди кои датираат во периодот помеѓу IX и XI век, археолошкиот локалитет Крст во селото Орешани,¹¹ претставува средновековна некропола која била активна во периодот на X и првата половина на XI век и Кастелото над реката Пчиња кај селото Кожле, со фрагменти керамика што припаѓаат на периодот X–XI век.¹²

Обемните археолошки ископувања и истражувања на римскиот театар во Скупи кои се одвиваа во периодот 2013–2016 година¹³ на светлината на денот донесоа голем број археолошки движни и недвижни наоди. Од нив, се издвојуваат темелно истражуваните средновековни куќи (21), кои припаѓаат на двата типа живеалишта (вкопани земјанки или полуземјанки и надземни куќи), практикувани во средновековниот период на поголем дел од Балканот, односно Југоисточна и Источна Европа.¹⁴

Од движните наоди пронајдени во текот на археолошките ископувања, најкарактеристични се керамичките садови изработувани со слободна рака и со употреба на бавно ротирачко колце. Присуството на грнињата, паниците и поголемите амбалажни садови, кои се среќаваат во поголем број типови и нивни варијанти, го потврдуваат подолгиот период на егзистирање на населбата на овој простор од Скупи, односно во рамките на

антика преку метални преометни од Скупи, Macedoniae acta archaeologica, Број 19 (2004–2006), Македонско археолошко научно друштво, Скопје 2010, 281; L. Jovanova, *Scupi Colonia Flavia Scupinorum*, Cultural Heritage, Protection Office and Ministry of Culture of the Republic of Macedonia, Скопје 2015, 34; Л. Јованова, *Скупи-Сектор Југоисточен бегем, културна стилистика*, 2008–2010 година, Macedoniae Acta Archaeologica 21, Скопје 2015 (во печат).

⁸ И. Микулчиќ, *Старо Скопје со околните тврдини*, 115, сл. 65; Е. Манева, *Раносредновековна материјална култура во Македонија*, во: П. Кузман, Е. Димитрова, Ј. Донеv (редак.), Македонија милениумски културно-историски факти 3, Скопје 2013, 1273, сл. 4.

⁹ И. Микулчиќ, М. Билбија, *Маркови Кули, Водно, Скопје, 1979 и 1980*, Macedoniae Acta Archaeologica, број 7–8 (1981–1982), Скопје 1987, 212, сл. 7.

¹⁰ К. Ристов, *Градиште – Таор прелиминарен извештај од истражувањата во 2000–2004 година*, Macedoniae Acta Archaeologica, Број 17 (1999–2001), Скопје 2006, 226, сл. 7, 9.

¹¹ К. Ристов, Д. Каламадеска-Михаилова, *Средновековна некропола Крст с. Орешани, Скопје*, Macedoniae Acta Archaeologica, број 19 (2004–2006), Скопје 2010, 391–402.

¹² К. Trajkovski, *Castel above the river Pčinja*, Macedonian cultural heritage – Archaeological sites, UNESCO Venetia Office Regional Bureau for Science and Culture in Europe (UNESCO-BRESCE) and cooperazione Italiana, Ministry of Culture of the Republic of Macedonia – Cultural Heritage Protection Office, Скопје 2008, 28–29; И. Толевски, А. Јорданова-Дубровска, *Акропола на Кастелото (Истражувачко поле 2)*, Кастелото над реката Пчиња – Доцноантички кастел и средновековен град Кожле, Скопје 2016, 122, 125; И. Толевски, *Југозападно подрачје на Кастелото (Истражувачко поле 3)*, Кастелото над реката Пчиња – Доцноантички кастел и средновековен град Кожле, Скопје 2016, 138.

¹³ Проектот „Римски театар – Скупи, истражувања, заштита, конзервација, реставрација, реконструкција и презентација 2013–2017 година“ претставува интегрален дел од капиталните проекти на Владата на Република Македонија, реализиран од Министерството за култура и во координација со Управата за заштита на културното наследство. Носители на проектот се Филозофски факултет – Скопје и Музеј на Град Скопје – Скопје.

¹⁴ Б. Бабиќ, *Денешните територии на Република Македонија и Република Албанија во VII и VIII век*, 153–154, 165, Т. I, 1–6; Лю. Дончева-Петкова, *Одърци: Селище от Првото българско царство*, Том 1, София 1999, 11; Б. Ристески, *Раносредновековни наоди од Скупи*, 71–76, сл. 2–4; К. Трајковски, *Најкуса историска и археолошка слика на Македонија од IX до XIV век*, во: Македонија културно-историски факти, том 3, (ред. П. Кузман, Е. Димитрова, Ј. Донеv), 1476.

театарот и околу него.¹⁵ Интересен е фактот што при археолошките ископувања покрај веќе споменатиот сет керамички садови, не беа пронајдени фрагменти од црепни (груби земјени садови изработувани со слободна рака), кои од поодамна во науката служеа како основно обележје на Словените и нивното присуство на споменатиот простор.¹⁶

Декоративниот систем прикажан на керамичките садови е типично словенски.¹⁷ Украсите, со помош на мала назабена алатка „чешле“ (изработено од железо, но можеби и од коска или од дрво),¹⁸ биле изведувани целокупните орнаментални мотиви што ја исполнувале делумно или целосно надворешната површина на садот. Исто така, се открија и фрагменти од керамички садови на кои се забележува декорирање на внатрешната страна, односно на внатрешниот закосен прстен од венецот на садот.

Најзастапените метални предмети се оние што припаѓаат на групата накит, откривани низ слоевите на средновековната населба, од кои како најкарактеристични се издвојуваат бронзените гроздовидни обетки, крстовите и прстените, како и металните (бронзени) елементи кои биле составен дел на ремените, во случајов јазичиња, апликации и токи. Секако дека откривањето на четирите византиски монети, од коишто три се бронзени а едната е сребрена, се наоди со исклучителна културолошко-хронолошка вредност, преку кои целиот овој средновековен хоризонт на егзистирање на населбата прецизно го определува и го утврдува постоењето на развиени стопанско-економски, културни врски и контакти со градските византиски метрополи. Бронзената монета кована од византискиот император Лав VI (886–912) го потврдува, во основа, мислењето дека во тоа време била зголемена трговската размена меѓу Тесалоника, вториот град во царството и населбите длабоко во внатрешноста на копното од Балканскиот Полуостров, коишто пред половина век потпаднале под доминација на првата бугарска држава. Другите три монети кои ги претставуваат императорите Никифор II Фока (963–969), анонимен фолис од првите години на ковање на таа серија (по 976) и сребрена монета на Василиј II и Константин VIII во периодот на заедничкото владеење (976–985) се потврда дека втората половина на X век е најдинамичниот период, проследен со чести промени на византискиот трон, како и развиена политичка и воена доминација на поголем простор од Балакнот.

¹⁵ В. Соколовска, Н. Шуковиќ, *Најнови наоди од Скупи (Историски осврт)*, Зборник (1959-1960), Книга III, Археолошки музеј – Скопје, Скопје 1961, 30, Т. II; Д. Коракевик, *Скупи градска територија*, 166, 168-169, 172, Т. 10 сл. 1-6, Т. 11, сл. 1-6.

¹⁶ Б. Бабиќ, *Материјалната култура на Македонските Словени во светлината на археолошките истражувања во Прилеп*, Книга I, Прилеп 1986, 298-306.

¹⁷ М. Bajalović-Hadžić-Pešić, *Keramika u srednjovekovnoj Srbiji*, Muzej grada Beograda, Beograd 1981, 46, Sl. VI 1-22; Б. Ристески, *Раносредновековни наоди од Скупи*, 78-81, сл. 5-8, 10.

¹⁸ *Ibidem*, 97. На просторот од Македонија се откриени неколку вакви железни алатки за украсување на керамичките садови кои потекнуваат од средновековниот период, а се откриени во Вељуса, сп. Ј. Ананиев, *Археолошки ископувања на црквата Св. Леонтиј во с. Водоча 1986-1990 година*, Културно наследство XVII-XVIII (1990/91), Скопје 1994, 60, Т. II, 4. Две слични алатки се откриени и на Маркови Кули кај Демир Капија, сп. Н. Чаусидис, *Средновековни наоди од Просек*, Зборник на Филозофски факултет 40, Скопје 1987, 188. На локалитетот Кастелото над реката Пчиња кај селото Кожле, во рамките на југоисточното подградие, меѓу средновековните наоди се вбројува иста таква железна алатка, сп. И. Толевски, *Југозападно истревање на Кастелото*, 172, Т. XI, 5.

Од целокупниот керамичен материјал кој припаѓа на средновековиот населбински хоризонт на живеење се издвојуваат два фрагмента од керамички садови (грниња) на кои биле врежани букви од првата словенска азбука – глаголицата.¹⁹

Во рамките на остатоците од средновековната куќа 1, која се наоѓа на северо-западната страна од горното гледалиште на театарот, меѓу радијалните сидови 23 и 24 (кв. F6, F7/149) се откри еден исклучителен фрагмент од керамичен сад кој припаѓа на горниот дел од грнето со зачувана брановидна декорација на рамениот појас, а под неа се наоѓаат врежани во два реда глаголички букви²⁰. Врежувањето, односно, запишувањето на глаголичките букви било изведено во моментот кога грнето било целосно завршено од страна на мајсторот грнчар, т.е. кога било поставено да се суши.

(...)[U]ST(...)

(...)varqv(...)

Транслитерација: (...)[y]ст(...)(...) **варѡв**(...).

Палеографско датирање: Веројатно до 1100 година (натписот е обла глаголица и не содржи никакви иновации и палеографски знаци).

Коментар: Натписот очигледно го содржи зборот **варѡв** – ара? (Варвара?) или присвојната придавка Варварин (?). Како пример може да се земе топонимот Варвара (село Варвара), јужно од градот Скопје (сп. С. М. Михеев).²¹

Впишаните глаголички букви од естетска страна држат строга линија и приближно еднаква височина, добрата вештина на читливите обли букви се карактеристиките на личноста која ги запишала, врежала на површината од меката глина на грнето. Се забележува дека положбата на грнето во моментот на запишувањето на буквите било свртено со венцот надолу (дното нагоре), бидејќи буквите се читаат во спротивна насока од вистинската положба на фрагментот на садот.

Следниот фрагмент се откри при расчистувањето на подното ниво од Структура 4 – печка односно локалната фурна во средновековната населба.²² Нивото на кое се наоѓа оваа печка е приближно идентично со поголемиот број откриени куќи од населбата, односно тоа е просторот од орхестрата и делумно првиот циркуларен коридор од театарското гледалиште (кв. F1, F2, G1, G2/149). Фрагментираното дно од грне беше откриено на запечената површина на дното од печката, односно во слој од гараж и пепел со дебелина од десетина сантиметри. Исто како и претходниот фрагмент, и кај овој се запишани, врежани глаголички букви во два реда.

¹⁹ А. Јакимовски, И. Толевски, *Глаголички натписи на керамички садови откриени при археолошките ископувања во Скупи (Скопје)*, Словѣне, Vol. 5 № 2, International Journal for Slavic Studies, Institute for Slavic Studies of the Russian Academy of Sciences Moscow State University of Education, Moscow 2016, 191.

²⁰ Димензиите на керамичкиот фрагмент изнесуваат 5.0 x 6.0 см, од надворешната страна има црвеникава боја, делумно зарамнета и замазнета површина. Декориран е со врежување на брановидна линија и врежани глаголички букви во два реда. Според димензиите и зачуваноста на керамичкиот фрагмент, нема можност да се направи делумна реконструкција на формата и типот на грнето.

²¹ Целокупната анализа на глаголичките букви на двата керамички фрагмента од грниња ја направи д-р Сава Михайлович Михеев од Институтот за славистика на Руската академија на науките од Москва, Руската Федерација, при што искрено им се заблагодаруваме.

²² Димензиите на дното од грнето изнесуваат: пречникот на дното е 9.0 см, а зачувано е во височина од 3.5 см. Делумно зачуваниот фрагмент од дното на грне на кое се запишани глаголички букви во два реда е со неуредна боја на надворешната страна, при што тонот варира од темносива до црна боја.

SYR[Q](...)

--C(...)

Транслиќерација: сэр[ъ](...)|--ц(...).

Палеографско датирање: веројатно до 1100 година (натписот е обла глаголица и не содржи никакви иновации и палеографски знаци).

Коменџар: првата буква – како S, втората – како лигатура ST. Натписот, очигледно започнувал од коренот сэр – ‘сјар’ (сп. С. М. Михеев).

Во овој случај, керамичкото грне при запишувањето, врежувањето на текстот било поставено на неговото дно, притоа запишувачот немал потполна слобода при запишувањето на буквите на најдолниот дел од телото на садот. Поради тоа, овие обли букви се погрубо запишани на површината од грнето, но, сепак, ја задржале линијата на редот.

Слични натписи и букви биле запишувани, врежувани на најразлични материјали, како што се, на пример, на керамички садови, градежна керамика (тули или тегули), камена пластика и сидните малтерни оплати, кои сведочат за широкото практикување и распространетоста на глаголицата во периодот IX–XI век на просторот од Балканот и Централна Европа. Најголемиот број наоди се наоѓаат на денешните територии на Србија, Бугарија и Македонија, односно на просторот од средновековната прва бугарска држава, каде што ќе продолжи плодната црковнословенска дејност на учениците на светите Кирил и Методиј, предводени од св. Климент Охридски.

Фрагменти од керамички садови со врежани глаголички букви биле пронајдени на неколку археолошки локалитети во Србија, како што е во Гамзиград (римска Felix Romuliana), датирани во X–XI век,²³ Чечане, југозападно од Вучитрн во Косово, датирани IX–X век.²⁴ Во Унгарија кај селото Залавар датирани во IX век.²⁵ Покрај керамичките садови, врежани глаголички букви се откриени и на фрагменти од градежна керамика, односно на тули со секундарна намена, таков пример е тулата откриена на археолошкиот локалитет кај реката Песача, Србија, датирана во X–XI век.²⁶

На македонската територија, врежани глаголички букви се откриени на мермерните колонки кои припаѓале, најверојатно, на првата црква подигната од св. Наум Охридски посветена на светите Архангели, која се наоѓа на јужниот брег на Охридското Езеро.

²³ Керамичкиот сад бил од типот бокал на чијашто долна површина биле секундарно врежани неколку глаголички букви, кои според цртежот и оштетеноста на садот не се доволно читливи, сп. Г. Томовиќ, *Глагољски натписи са Чечана*, Историјски часопис, Књ. XXXVII (1990), Историјски институт, Београд 1991, 10, Сл. 1/2.

²⁴ Димензиите на фрагментот од керамичкиот сад се 7.5 x 4.5 см, има измазнета надворешна површина и окер-црвеникава боја. Декорацијата е изведена со врежување крстови и еден ред глаголички букви, сп. Г. Томовиќ, нав. дело, 7, Сл. 1/1; М. Ивановиќ, *Културна баштина Косова и Метохије: I део (ог праисторије до XII века)*, Старине Косова и Метохије, 10, Приштина 1997, 27, Сл. 25.

²⁵ За време на археолошките ископувања што се одвивале во периодот 2005–2009 година, во близината на селото Залавар (Zalavár), 9 км југозападно од езерото Балатон во областа Зала, Унгарија, биле пронајдени фрагменти од керамички садови на кои биле врежани глаголички букви, sf. M. B. Szöke, *Mosaburg, Zalavar und Pannonien in der Karolingerzeit*, *Anteus*, 31-32, *Academiae Scientiarum Hungaricae*, Budapest, 2010, 48-49, Abb. 21.

²⁶ На археолошкиот локалитет при вливот на малата рекичка Песача во Дунав (Гердапска Клисура), во средновековната некропола во еден од гробовите бил откриен фрагмент од тула со секундарно врежани глаголички букви и крст поставен на постамент. Тулата се наоѓала покрај стапалата на покојникот, сп. Г. Томовиќ, 1991, нав. дело, 10, Сл. 1, 2.

Оваа црква е датирана во почетокот на X век.²⁷ Додека глаголичките графити според нивните палеографски и лингвистички особености се датирани кон крајот на X и почетокот на XI век.²⁸ Во Брегалничкиот регион, околината на селото Крупиште²⁹ и во Баргала,³⁰ се откриени врежани симболични знаци-графити на површината од камени блокови или камена пластика, делумно слични на глаголичките букви. Но, толкувањето на овие цртежи во археолошката наука сè уште претставува отворен проблем.³¹

Врежани глаголички букви се откриени и на малтерната оплата на сидовите од Тркалезната црква во Преслав (наречена и Златна црква) во Бугарија, датирани од крајот на IX и почетокот на X век.³²

Досегашните сознанија добиени од вкупниот движен археолошки материјал откриен низ слоевите од средновековната населба го потврдуваат фактот дека најголемиот развој се одвивал во периодот од крајот на IX и во текот на X век сè до осмата, односно деветтата деценија.³³ Населбата настрадала од разурнување и пожар, евидентен преку слоевите со гареж и пепел во основите на средновековните куќи и околу нив.

Според тоа, овие два фрагмента од керамички грниња би можеле да се датираат во периодот на X век, со што се потврдува присутноста на глаголското писмо на просторот од Скопската Котлина. Според некои истражувачи, овој простор бил северната периферија на словенската епископија со која управувал св. Климент Охридски која своето јадро го имала на територијата од Југозападна Македонија и Јужна Албанија.³⁴ Голем број богослужбени книги и текстови биле препишувани, преведувани и испишувани на гла-

²⁷ Д. Коцо, *Проучувања и археолошки истражувања на црквата и манастирот Св. Наум*, Зборник на Археолошкиот музеј на Македонија 2 (1957-1958), Скопје, 1958, 79; С. М. Михеев, *Древние надписи-графити в монастыре св. Наума под Охридом: Предварительные наблюдения*, Кирилometодиевската традиција и македонско-руските духовни и културни врски, Зборник на трудови од Меѓународниот научен собир, Охрид, 3-4 октомври 2013, Скопје 2014, 207, Рис. 1-3. Според проучувањата на академик Ц. Грозданов, ова прва фаза на црквата се однесува на периодот по 893 година, сп. Ц. Грозданов, *Светии Наум Охридски*, Скопје 2015, 41.

²⁸ С. М. Михеев, *Древние надписи-графити в монастыре св. Наум под Охридом*, 53, 58.

²⁹ Б. Алексова, *Епископијата на Брегалница (Прв словенски црковен и културно-просветен центар во Македонија)*, Прилеп 1989, 110, 271, 284-298, сл. 122-145.

³⁰ П. Хр. Илиевски, *Појава и развој на писмото (со посебен осврт кон почетоците на словенската писменост)*, второ ревидирано издание, МАНУ, Скопје 2006, 316, 319, 329.

³¹ П. Хр. Илиевски, *Појава и развој на писмото (со посебен осврт кон почетоците на словенската писменост)*, МАНУ, Скопје 2001, 310-311.

³² К. Попконстантинов, А. Мединцева, *За глаголическите надписи от X в.*, Археология, 2, Археологически институт и музеј при Българска академия на науките, София 1982, 27-37; А. А. Мединцева, К. К. Попконстантинов, *Надписи из Круглой церкви в Преславе*, София 1984, 49-54; П. Хр. Илиевски, *нав. дело*, 148, сл. 20; Г. Поп-Атанасов, *За ѝаканареченијето „глаголически надписи“ од Плисковско-преславскиот регион*, Monumenta I, Годишник на Истражувачкиот центар за културно наследство, МАНУ, Скопје 2016, 94-95.

³³ Потврда на тоа е присуството на четирите откриени византиски монети во рамките на населбата, сп. И. Толевски, *Средновековна населба иодијна врз урнатините на римскиот театар во Скупи*, Римски театар Скупи, Скопје 2017 (во печат).

³⁴ Т. Томоски, *Прилог кон идиографијата на Климентовата епархија*, Климент Охридски (студии), Скопје 1986, 206-207; Т. Василевски, *Славјанско-романскиот комитат Охрид и Скопие и българскиот тарканат Кутмичевица-области, в които Климент и Наум провеждали учителската си дейност*, Светите Климент и Наум Охридски и придонесот на охридскиот духовен центар за словенската просвета и култура, МАНУ, Скопје 1995, 159-160.

голско писмо во големиот број скриптории што се наоѓале раширени на целата територија на која активно дејствувал св. Климент како епископ на Велика и Дрембица.³⁵

Покрај редовната употреба на словенскиот јазик и глаголицата како азбука во богослужбените книги, се започнало со служење на глаголицата и надвор од црковната служба, односно се преточиле во запишување на едноставни натписи на керамичките садови за домашните потреби.

БИБЛИОГРАФИЈА

Ананиев Ј. 1994, *Археолошки ископувања на црквата Св. Леонтиј во с. Водоча 1986–1990 година*, Културно наследство XVII–XVIII (1990/91), Републички завод за заштита на спомениците на културата – Скопје, Скопје, 57-64.

Бабиќ Б. 1986, *Материјалната култура на Македонските Словени во светлината на археолошките истражувања во Прилеп*, Книга I, Институт за истражување на старословенската култура – Прилеп, Прилеп.

Бабиќ Б. 1995, Денешните територии на Република Македонија и Република Албанија во VII–VIII век, *Цивилизации на почвата на Македонија – прилози за истражувањето на историјата на културата на почвата на Македонија*, книга 2, Македонска академија на науките и уметностите, Скопје: 153-182.

Vajalović-Hadžić-Pešić M. 1981, *Keramika u srednjovekovnoj Srbiji*, Muzej grada Beograda, Beograd.

Василевски Т. 1995, Славјанско-романскиот комитат Охрид и Скопие и българскиот тарканат Кутмичевица-области, в които Климент и Наум провеждали учителската си дейност, *Светиите Климент и Наум Охридски и приносот на охридскиот духовен центар за словенската просвета и култура*, Македонска академија на науките и уметностите, Скопје: 159-162.

Гарашанин М. Корачевиќ Д. 1979, Базиликата II во Скупи, *Macedoniae Acta Archaeologica 5*, Archaeologia Jugoslavica, Археолошко друштво на СР Македонија – Прилеп, Прилеп: 31-46.

Грозданов Ц. 2015, *Свети Наум Охридски*, Македонска академија на науките и уметностите и Книгоиздателство „Матица Македонска“, Скопје.

Дончева-Петкова Лю. 1999, *Одърци: Селище от Првото българско царство*, том 1, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, София.

Илиевски Х. П. 2001, *Појава и развој на писмото (со посебен осврт кон почетоциите на словенската писменост)*, Македонска академија на науките и уметностите, Скопје.

Илиевски Х. П. 2006, *Појава и развој на писмото (со посебен осврт кон почетоциите на словенската писменост)*, второ ревидирано издание, Македонска академија на науките и уметностите, Скопје.

Ивановиќ М. 1997, Културна баштина Косова и Метохије: I део (од праисторије до XII века), *Ситарине Косова и Метохије*, 10, Приштина: 9-30.

³⁵ Б. Панов, *Охрид во епохата на Климент и Наум*, Климент Охридски (студии), Скопје 1986, 194.

Јакимовски А. Толевски И. 2016, Глаголички натписи на керамички садови откриени при археолошките ископувања во Скупи (Скопје), *Словѣне*, Vol. 5 № 2, International Journal for Slavic Studies, Institute for Slavic Studies of the Russian Academy of Sciences Moscow State University of Education, Moscow: 179-197.

Jovanova L. 2015, *Scupi Colonia Flavia Scupinorum*, Cultural Heritage, Protection Office and Ministry of Culture of the Republic of Macedonia, Skopje.

Јованова Л. 2015, Скупи – Сектор Југоисточен бедем, културна стратиграфија, 2008–2010 година, *Macedoniae Acta Archaeologica* 21 (во печат).

Јовановић С. П. 1931, Релјеф Скопске котлине, Во: Јовановић С. П. (ed.), *Скопска коџина I*, Гласник Скопског научног друштва, Књига X св. 4, Скопље: 63-121.

Коракевиќ Д. 2002, *Скупи градска територија*, Музеј на град Скопје, Скопје.

Коцо Д. 1958, Проучувања и археолошки испитувања на црквата и манастирот Св. Наум, *Зборник на Археолошкиот музеј на Македонија 2 (1957–1958)*, Скопје: 56-80.

Крстева А. 1998, *Народната носија од Скопска Блатиња*, Музеј на град Скопје, Скопје.

Манева Е. 2013, Раносредновековна материјална култура во Македонија, Во: П. Кузман, Е. Димитрова, Ј. Донев (редак.), *Македонија милениумски културно-историски факти* 3, Медиа Принт Македонија и Универзитет Евро-Балкан, Скопје: 1263-1328.

Микулчиќ И. 1982, *Старо Скопје со околните тврдини*, Македонска книга, Скопје.

Микулчиќ И. Билбија М. 1987, Маркови Кули, Водно, Скопје, 1979 и 1980, *Macedoniae Acta Archaeologica*, Број 7-8 (1981–1982), Здружение на археолозите на СР Македонија – Скопје, Скопје: 205-220.

Михеев С. М. 2014, Древние надписи-граффити в монастыре св. Наума под Охридом: Предварительные наблюдения, Кириллометодиевската традиција и македонско-руските духовни и културни врски, *Зборник на трудови од Меѓународниот научен собир, Охрид, 3-4 октомври 2013*, Скопје: 205-208.

Naumovski N. 1987, Značaj revitalizacije Katlanovskog blata (kod Skopja) za ihtiofaunu rijeke Vardar, *Ribarstvo Jugoslavije*, Vol. 42, № 2-3, Zagreb, 1987, 13-15

Ончевска-Тодоровска М. 2010, Занаетството и применетата уметност во доцната антика преку метални предмети од Скупи, *Macedoniae Acta Archaeologica*, број 19 (2004–2006), Македонско археолошко научно друштво, Скопје: 281-295.

Панов Б. 1986, Охрид во епохата на Климент и Наум, *Климент Охридски (студиј)*, Скопје: 183-203.

Радовановић С. В. 1937, *Географске основе Јужне Србије*, Скопље.

Ристески Б. 2002, Раносредновековни наоди од Скупи, *Македонско наследство*, број 19, година VI, Македонска цивилизација, Скопје: 71-81.

Ристески Б. 2004, Средновековна керамика од Скопско, *Македонско наследство*, година VIII, број 21, Македонска цивилизација, Скопје: 48-71.

Ристов К. 2006, Градиште – Таор прелиминарен извештај од истражувањата во 2000–2004 година, *Macedoniae Acta Archaeologica*, број 17 (1999–2001), Македонско археолошко научно друштво, Скопје: 215-230.

Ристов К. Каламедеска-Михаилова Д. 2010, Средновековна некропола Крст с. Орешани, Скопје, *Macedoniae Acta Archaeologica*, број 19 (2004–2006), Македонско археолошко научно друштво, Скопје: 391-404.

Поп-Атанасов Ѓ. 2016, За таканаречените „глаголически надписи“ од Плисковско-преславскиот регион, *Monimenta*, Годишник на Истражувачкиот центар за културно наследство, број 1, година 2016, Македонска академија на науките и уметностите, Скопје: 93-100.

Санев В. 1994, Младо камено време, *Археолошка кариџа на Република Македонија*, том I, Македонска академија на науките и уметностите, Скопје, 26-42.

Szöke V. M. 2010, *Mosaburg, Zalavar und Pannonien in der Karolingerzeit*, Anteus, 31-32, Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest, 2010.

Скок П. 1936, Из топономастике Јужне Србије (II Скопска котлина), Во: Р. М. Грујић (ed.), *Гласник Скойског научног друштва*, Књига XV–XVI, св. 9-10, Скопље, 97-125.

Соколовска В. Шуковиќ Н. 1961, Најнови наоди од Скупи (Историски осврт), *Зборник (1959-1960)*, книга III, Археолошки музеј – Скопје, Скопје, 1961.

Толевски И. Јорданова-Дубровска А. 2016, Акрополата на Кастелото (Истражувачко поле 2), Во: И. Толевски (приред.), *Кастелото над рекајџа Пчиња – Доцноантички кастел и средновековен град Кожле*, Магор, Скопје, 2016, 103-133.

Толевски И. 2016, Југозападно подградие на Кастелото (Истражувачко поле 3), Во: И. Толевски (приред.), *Кастелото над рекајџа Пчиња – Доцноантички кастел и средновековен град Кожле*, Магор, Скопје, 2016, 135-177.

Толевски И. 2017, Средновековна населба подигната врз урнатините на Римскиот театар во Скупи, *Римски театар Скупи*, Музеј на град Скопје, Скопје, 2017 (во подготовка за печат).

Томоски Т. 1986, Прилог кон топографијата на Климентовата епархија, *Климент Охридски (сџуди)*, Скопје: 204-209.

Томовиќ Г. 1991, Глаголски натпис са Чечана, *Историјски часопис*, Књ. XXXVII (1990), Историјски институт, Просвета, Београд: 5-19.

Trajkovski K. 2008, Castel above the river Pčinja, In: P. Kuzman (ed.), *Macedonian cultural heritage – Archaeological sites*, UNESCO Venica Office Regional Bureau for Science and Culture in Europe (UNESCO-BRESCE) nad cooperazione Italiana, Ministry of Culture of the Republic of Macedonia – Cultural Heritage Protection Office, Skopje, 2008, 28-29

Трајковски К. 2013, Најкуса историска и археолошка слика на Македонија од IX до XIV век, во: П. Кузман, Е. Димитрова, Ј. Донев (редак.), *Македонија културно-историски факти*, том 3, Медија принт Македонија и Универзитет Евро-Балкан, Скопје, 2013, 1463-1523.

Трифуноски Ф. Ј. 1955, *Сеоска насеља Скойског Поља (Антиројографска истражувања)*, Београд.

Хаџи-Васиљевиќ Ј. 1930, *Скопље и негово околина*, Београд.

Чаусидис Н. 1987, *Средновековни наоди од Просек*, Зборник на Филозофски факултет 40, Скопје, 171-196.